

Пілецька Л.С. Соціально-психологічні особливості професійної мобільності особистості в умовах кризи / Л. Пілецька // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : ПНУ, 2013. – Вип. 18, ч. 1. – С. 54–61.

УДК: 316.6. 316.477

Любомира Пілецька

Соціально-психологічні особливості професійної мобільності особистості в умовах кризи

В статті розглянуто соціально-психологічні особливості професійної мобільності особистості в умовах кризи. Автором проаналізовано види особистісних криз та стратегій виходу з них.

Ключові слова: професійна мобільність, професіоналізація, професійна криза.

The paper considers the socio-psychological characteristics of the individual professional mobility in a crisis. The author analyzes the types of personal crises and exit strategies.

Keywords: professional mobility, professionalization, professional crisis.

Мета статті: здійснити теоретичний аналіз проблеми професійної мобільності особистості в умовах кризи.

Постановка проблеми. Процес професіоналізації особистості відбувається невіддільно від її життєвого світу, в якому чергуються стабільні і кризові періоди. Основною специфікою життєвого світу особистості є те, що «світ в собі» і «світ навколо себе» особистість перетворює у «світ для себе». Згідно постмодерністського підходу до розуміння особистості, людина, народжуючись як потенційно нескінченна істота, протягом усього життя рухається за протилежно спрямованим вектором: від стабільності до змін і новизни. Внаслідок цієї різноспрямованості виникає основна проблема людини – проблема надлишкової свободи у ситуації багатоманіття виборів (предметів, ідентичностей, цінностей, культурних течій тощо), а не як проблема адаптивного виживання в умовах режиму й стандартизації. Тому

непродуктивним є тлумачення особистості як стабільного центру у стабільному і детермінованому світі, а заміна її на «метафору становлення» у рухливому просторі [7].

Мобільність – ключове поняття, яке найбільш точно відображає особливості сучасного розвитку особистості і суспільства. Дослідження професійної мобільності як психологічного феномена, який має певні детермінанти формування і динаміки, дозволяє акцентувати увагу на особистісному компоненті означеної проблеми і зробити більш успішним пошук шляхів професійно-особистісної адаптації суб'єкта у змінному середовищі «конфліктуючих реальностей» (Є.О.Клімов). На сучасному етапі професійна мобільність стає характеристикою, яка необхідна для успішної адаптації особистості в суспільстві. На думку Л.В.Горюнової, відсутність або недостатня сформованість у людини певного рівня професійної мобільності часто призводить до неможливості при зміні обставин продовжувати трудову діяльність і, як наслідок, до особистісної трагедії [1]. Більшість проведених досліджень констатують, що значна частина людей, які втратили роботу психологічно не готова до активної професійної діяльності. Втрату роботи частина людей розглядає як особистісну поразку як наслідок власної професійної некомпетентності і т. ін. Друга частина, навпаки, причину свого безробіття вбачають у загальноекономічній ситуації, особливостях стосунків в колективі, розглядають як спосіб життя, не приділяючи достатньої уваги контролю над ситуацією. Від цього багато в чому залежить стиль цілеспрямованої поведінки у подоланні кризи, і така поведінка людини, яку можна розцінити як соціально відповідальну. Оскільки процес соціально-психологічних перетворень сам по собі є стресовим, кризовим явищем, то доцільно розглянути соціально-психологічні особливості процесу професійної мобільності в умовах як особистісної, так і суспільної кризи.

Теоретичний аналіз проблеми. Термін «професійна мобільність

особистості» співзвучний поняттю «професіоналізація», під яким розуміється цілісний неперервний процес становлення особистості фахівця, що починається з моменту вибору професії, триває протягом усього професійного життя і завершується з припиненням професійної діяльності. В контексті нашого дослідження важливим є аналіз психологічних проблем професіоналізації студентів, оскільки успішне засвоєння позитивних моделей і ролей на вказаному етапі сприяє подальшій кар'єрі. Зокрема, В.А.Фокін [8] виокремлює основні причини відмови студентів від професійної самореалізації. Автор вказує, що в процесі навчання у студентів їхні уявлення змінюються за двома типами, умовно названими «успішною» і «неуспішною» динамікою. Успішна динаміка виявляється у розширенні кола адекватних уявлень про професію (знання сфер, де можна застосувати свої професійні сили, реальні місця роботи, труднощі і проблеми, умови кар'єрного росту тощо). Основним показником успішної динаміки виступає готовність до професійної самореалізації в наявних життєвих умовах. Неуспішна динаміка проявляється в тому, що за відсутності якісних змін у структурі професійної мотивації в студента зростає соціальна бажаність відповідей, накладається табу на обговорення таких проблемних галузей професіоналізації, як рівень зарплатні, престижність, кар'єрний ріст тощо. Неуспішна динаміка зумовлена психологічною (мотиваційною) і професійною неготовністю до зміни соціальної позиції професіонала. Незважаючи на задовільну академічну успішність, такі студенти усвідомлюють власний непрофесіоналізм, переживають негативні емоції і у зв'язку з цим відмовляються від професійної самореалізації. Серед основних причин такої відмови виділяють:

- соціально-економічні (здебільшого - низький рівень оплати праці);
- особистісні: неадекватно завищений рівень домагань; особистісні проблеми як основний мотив вибору професії, що втрачає свою

актуальність до кінця навчання; зміна ціннісно-сміслової ієрархії, в результаті чого визначальними стають меркантильні потреби, задоволення яких малоймовірно в професійній діяльності психолога;

- специфіка навчання;

- складність професійної діяльності.

У процесі професіоналізації студентів можливі кризи розчарування в різних аспектах навчання та майбутньої професії. Молоді фахівці іноді протидіють перспективі змінити усталений погляд на світ, на професію, на самого себе, на своє місце в світі та професії. Засобом захисту виступає розчарування у навколишній дійсності, у навчальному закладі, у професії.

Н. С. Пряжніков і Є. Ю. Пряжнікова [2] виділяють такі варіанти „захистів-розчарувань“:

1. Розчарування в навчальних предметах (окремих або більшості). Студент розуміє, що наука, з якою він познайомився, читаючи популярні книги чи переглядаючи телепередачі, не така вже й приваблива, а іноді й взагалі нецікава.

2. Розчарування у викладачах, які раніше подобались. На певному етапі навчання студент виявляє, що викладач - це звичайна людина, яка не позбавлена недоліків. На перших курсах навчання студенти здебільшого бачать або хочуть бачити у викладачах зразок досконалості і приклад для наслідування.

3. Розчарування у навчальному закладі, коли студент дізнається, що в інших закладах і викладачі кращі, і побут організований цікавіше, і спортивні змагання, і стажування за кордоном, і дозвілля тощо. Хоча творча позиція студента могла б виявлятися у тому, що певні питання, пов'язані з організацією дозвілля і розваг, можна вирішувати власними студентськими силами.

4. Розчарування у перспективах подальшої роботи, які пов'язані з розумінням студента, що йому певний час доведеться працювати за невелику заробітну платню.

На різних етапах професіоналізації особистість неодноразово опиняється у кризових ситуаціях, що вимагають вибору нової траєкторії професійного та життєвого шляху. Відповідно буде змінюватися і професійна мобільність фахівця. Численні економіко-політичні та соціальні зміни значною мірою впливають на професійну сферу, що призводить до розвитку масштабних соціогенних професійних криз. Кризи професійного становлення пов'язані й із віковою періодизацією. Науковцями для кожного віку виділені життєві кризи, що одержали різноманітні визначення: кризи нереалізованості, спустошеності, безперспективності, набуття досвіду, дослідження границь, протверезіння і звільнення, емансипації від батьків, максимальних досягнень, корекції життєвих планів, середини життя тощо.

При характеристиці життєвих криз, як правило, аналізуються труднощі професіоналізації особистості, колізії кар'єри і суперечливість професійного життя. Загальновідомо, що основним у професійному розвитку особистості виступає фактор взаємодії між суб'єктом та об'єктом професійної діяльності. При цьому вивчаються такі питання, як розвивальні характеристики суб'єкта професійної діяльності (орієнтованість, спрямованість, професійно-важливі якості, знання, вміння й навички, професійна компетентність, позиції тощо), розвивальні інтегральні характеристики особистості (інтереси, спрямованість, емоційна й поведінкова гнучкість тощо); стадії вікового психічного розвитку людини як суб'єкта праці з точки зору її домінуючих життєвих або професійних завдань; етапи професійного становлення особистості (профпідготовка, профадаптація, профмайстерність тощо); форми професійного становлення особистості (індивідна, особистісна, індивідно-

особистісна) у відповідності з формами психічної регуляції діяльності; динаміка професійного функціонування (адаптація, становлення, стагнація) і стадії психологічної перебудови особистості (самовизначення, самовираження, самореалізація) у зв'язку з адаптивною поведінкою або розвитком особистості в професії [4].

У процесі професіоналізації особистість переживає низку кризових моментів, які можуть змінювати напрям професійного розвитку. Проблеми кризових явищ у житті людини присвячені дослідження зарубіжних та вітчизняних психологів: К. О. Абульханової-Славської, Л. І. Анциферової, Е. Еріксона, Е. Ф. Зеєра, І. С. Кона, В. П. Ларичева, С. Д. Максименка, Л. Е. Орбан-Лембрик, Т. М. Титаренко, Е. Фромма, Н. В. Чепелевої, Г. Шихі, Л. Б. Шнейдер та ін. Науковцями описані кризи, що переживаються у процесі професійної діяльності; нормативні кризи власне професійного становлення (криза учбово-професійної орієнтації, криза ревізії і корекції (зміни) професійного вибору, криза професійних експектацій, криза професійного зростання, криза професійної перспективи, криза соціально-професійної самоактуалізації, криза втрати професії); ненормативні кризи як наслідок індивідуальної активності особистості (криза дискредитації всієї системи цінностей у зв'язку з особливою формою становлення особистості), біографічні кар'єрні кризи тощо [2; 7; 9].

Криза як психічне явище містить три взаємопов'язані підструктури: 1) когнітивно-емоційну, 2) особистісну (підструктура ставлень), 3) поведінкову. До складу першої підструктури входять показники: переживання занепокоєння, емоційна напруженість, емоційна деструкція, емоційне вигорання, показники загального і професійного самопочуття. Друга підструктура містить такі показники: ставлення до себе як до особистості, ставлення до себе як до професіонала, ставлення до праці та до професії, ставлення до майбутнього загалом і до професійного

майбутнього зокрема. Третя складова поєднує специфічні особливості поведінки, зосібна й професійної [9].

Т. М. Титаренко [7] розглядає кризу як рушійну силу розвитку особистості. На думку автора, будь-яка криза завжди є кризою ідентичності, Тривалість кризових переживань, можливості конструктивного або деструктивного виходу з кризи значною мірою зумовлені особливістю ставлення до даного феномену: ігноруючого, утрируючого, демонстративного, волюнтаристичного, продуктивного Не лише «незріла» особистість може переживати кризи, але й «зріла», творча особистість на певному етапі свого розвитку може переживати гострі, болючі, кризові стани. Проте, на відміну від «незрілої», творча особистість може перетворити за допомогою смислової корекції локальні, ситуативні кризи в кризи самовдосконалення, особистісного росту. Залежно від індивідуально-психологічної своєрідності особистості, життєвої історії можливі різні стилі виходу к кризи. Зокрема, продуктивний варіант когнітивного стилю виходу із кризи полягає у виявленні причин реальних ситуацій, прихованих мотивів, витиснутих бажань. Продуктивний варіант поведінкового стилю передбачає виражене прагнення пошуку виходу зі створеної ситуації, формулювання нових цілей, виявлення прихованих резервів, видозміну способу життя.

Г. Шихі [9] виділяє основні кризи дорослої людини:

1. Криза «виривання коріння» (18-22 років). Позиція молодої людини часто виражається через девіз: «Я знаю, чого хочу!». Юнаки й дівчата нерідко впадають у фантазії в процесі перевірки цих переконань. Одна частина молодої людини намагається стати індивідуальністю, а інша - забезпечити свою безпеку і комфорт (на цій основі і виникає основне протиріччя).
2. «Пошуки в двадцять років» (23 роки). Молода особа дедалі більше прагне робити те, що «повинна». Але це «повинна» сильно залежить від

моделі родини, впливу культури і упереджень нашого суспільства. Типова помилка двадцятилітніх переконаність у тому, що вибір, який вони зробили, остаточний. Два основних імпульси в період такої кризи: а) створити комфорт і безпеку за готовим зразком; б) прагнення експериментувати.

3. Спроба «усвідомити свої тридцять» (30 років). Нерідко відбувається усвідомлення того, що вибір (вибори) у двадцять років виявився невдалим, і, як наслідок, прагнення звинуватити в цьому «всіх і все». Основна критика колишніх виборів: не було місця для кар'єри, занадто фантастичні вибори (на зразок, «хочу стати Президентом»). Часто виникає бажання «розпочати все з нуля». З'являється серйозне прагнення створити родину, побудувати будинок...

4. Криза «середини життя» (35-37 років), на думку Г.Шихі, - найбільш важкий період. Втрата відчуття молодості, згасання фізичних сил, зміна звичних ролей сприяють виникненню кризи в даний період. Посилюється відчуття, що незалежно від того, що робилось дотепер, є щось, що пригнічувалось і зараз воно рветься назовні.

5. Відновлення або покірність («проблема 45 років»). Якщо людина виявила активну позицію й успішно переборола попередні кризи, то до 45 років з'являється почуття стабільності і задоволення. Якщо людина змирилася зі своїм становищем, то з'являється почуття покірності: діти дорослішають і відходять; друзі стають незнайомими людьми; кар'єра перетворюється у звичайну роботу... Нова криза з'явиться біля 50-ти років. Але якщо людина знайде для себе нову мету, то ці роки можуть стати одними з кращих у житті.

Досліджуючи вплив певного етапу життєвого циклу особистості на успішність її соціалізації з урахуванням факту стабільності - нестабільності розвитку суспільства, Л. Е. Орбан-Лембрик [6] обґрунтувала такі особливості соціалізації особистості: соціалізація

особистості, що перебуває у стані активності, творчості, у стабільні періоди розвитку суспільства; соціалізація особистості, що перебуває у стадії кризи, у стабільні періоди розвитку суспільства; соціалізація особистості, що перебуває у стадії активності, творчості у нестабільні періоди розвитку суспільства; соціалізація особистості, що перебуває у стадії кризи, у нестабільні періоди розвитку суспільства. Поєднання стабільності суспільства з індивідуальним піднесенням особистості дає в більшості випадків такі зразки соціальної поведінки: позитивні - соціально активна, зважена позиція; професійне зростання; досягнення високих показників; збереження наявних соціальних відносин і контактів; груповий рівень ідентичності; взаєморозуміння у спілкуванні, намагання розв'язувати проблеми шляхом обговорення, аналізу, вивчення, діалогу; рефлексивна поведінка; активність особистості в пошуку потрібної інформації тощо; негативні - постійна експлуатація потенційних можливостей, у тому числі й комунікативних, оскільки стабільне суспільство (етап стагнації зокрема) не завжди пропонує різноманітні варіанти вияву активності і творчості; на фоні експлуатації потенцій виникають психоневротичні зриви, падає активність; звичка до „соціального затишку" гальмує творчість; нездатність швидко адаптуватися до змін тощо. Поєднання стабільності розвитку суспільства з індивідуальною кризою може дати такі зразки соціальної поведінки особистості: позитивні – «м'яке» проходження кризового періоду розвитку особи за рахунок соціального захисту людини; соціальна стабільність запобігає фатальним виявам індивідуальних негараздів тощо; негативні - поглиблення суспільної апатії; недостатня кількість варіантів у суспільстві для прояву індивідуальності затуляє кризовий «період розвитку особи; особистісний застій, стагнація тощо. Поєднання нестабільності розвитку суспільства з індивідуальною активністю дає такі зразки соціальної поведінки: позитивні - набуття нового досвіду (в тому числі соціально

психологічного); актуалізація комунікативного та іншого потенціалу; реорганізація статусно-рольових позицій; надання переваги «своїй» групі; якщо в стабільні періоди розвитку суспільства людина не цілком реалізувала свої можливості або була серед соціальних аутсайдерів, то соціалізація відбувається досить продуктивно, адже саме за кризових умов її зріла ідентичність виявилася необхідною; негативні - пошук «зовнішніх» ворогів; різкі соціальні зміни можуть внести певну дисгармонію в систему стосунків, що склалися, викликати крах ідеалів, апатію, суїцид тощо; найбільш обдаровані індивіди впадають у стан психосоціального мораторію, що виявляється у неприйнятті системи цінностей суспільства та формуванні своєї власної; конфліктна поведінка; складність адаптації до нових умов життя; переживання глибокої особистісної кризи (чим повніше відбувається реалізація потенціалу особистості у стабільні періоди розвитку суспільства, тим глибшою буде індивідуальна криза) тощо. Поєднання нестабільності розвитку суспільства з індивідуальною кризою може дати такі зразки соціальної поведінки: позитивні - криза в суспільстві може скоротити індивідуальну кризу за типом «клин клином вибивають», дати поштовх до нової мобілізації; духовний, творчий, психоемоційний сплеск; нестабільність суспільства може бути сприятливим моментом для переоцінки цінностей, відпочинку, для необхідної зупинки, щоб роздивитися, адаптуватися і прийняти відповідне рішення тощо; негативні «заглиблення в минуле»; «замкнення в собі»; складність адаптації; апатія, аморальні, антисоціальні вчинки.

Психологічна криза може бути симптомом фізичних і психічних страждань, з одного боку, і симптомом трансформації, розвитку і особистого росту - з іншого. Будь-яка криза є особливим етапом у розвитку особистості, коли ініціюється процес об'єднання внутрішніх підсистем матеріального, соціального і духовного «Я» у єдиний цілісний простір. Під час кризи починається процес переоцінки всіх цінностей і в

цьому процесі особистість починає переосмислювати власне місце у житті. Повноцінне становлення особистості передбачає подолання тієї стадії розвитку протягом життя, яка ставить людину в унікальні умови й спричинює проблеми матеріального, соціального і духовного змісту, які людина повинна розв'язати, щоб розвиватися далі. Перебування в кризовому стані може призводити до зміни сприймання і переживання життя і самих себе, до зміни життєвих стратегій, позицій, переконань тощо.

Г.Шихі [9], конкретизуючи психологічні основи переживання особистістю професійних криз, зауважує, що слід розрізняти чотири стратегії виходу із кризових ситуацій: захисну, пасивну, депресивну та афективно-агресивну.

Пасивна стратегія властива адаптивним особистостям, котрі не впевнені у своїй професійній компетентності, виявляють ригідність в освоєнні нових способів самореалізації та підпорядковуються зовнішнім обставинам у вигляді виконання соціальних вимог, очікувань, норм. Захисна стратегія характеризується наполегливою самореалізацією у непрофесійній сфері. Багатьом особистостям, які обирають таку стратегію подолання кризи, притаманні занижена самооцінка, професійна стагнація та байдужість. Відхід чи втеча від вирішення складної ситуації може здійснюватися не лише у практичному, але й у психологічному форматі за рахунок відчуження від ситуації або пригнічення думок про неї. Депресивна стратегія типова для людей, котрі зазнали невдачі у професійній діяльності. їм властиві стан пригніченості, песимістичні прогнози. Загалом вони невдоволені життям і як наслідок - депресія й апатія, що спричиняють певну дезорганізацію професійної діяльності; особистість виявляється нездатною виконувати свої професійні функції, не турбується з приводу оцінки власного професіоналізму та повністю втрачає інтерес до діяльності. Неадекватне усвідомлення професійних

ситуацій призводить до обрання особистістю деструктивного способу подолання кризи професійного становлення, що іноді спричинює професійну стагнацію. Афективно-агресивна стратегія властива невротизованому типові особистості. Такі люди зазвичай відрізняються амбіціозністю, агресивністю, схильністю до протиставлення себе іншим. Події сприймаються ними однобоко, гнучкість відсутня, що зумовлює вироблення деструктивного способу подолання кризи. Низький рівень професійної самосвідомості не дозволяє їм вийти за межі безперервного потоку повсякденної діяльності, звільнитися від власних егоїстичних установок. Агресивність підвищується за рахунок накопичення негативних емоцій та стає засобом боротьби та невизначеності, в якій може приховуватися небезпека.

Е. Зеєр та Е. Симанюк [3] указують на два можливих варіанти кризи:

- конструктивний, що виявляється в активізації зусиль на якомога швидшу адаптацію та набуття досвіду роботи;
- деструктивний - неадекватне, неякісне і непродуктивне виконання професійних функцій, що призводить до звільнення.

А. К. Маркова [5] на основі узагальнення досліджень порушень професійного розвитку особистості виокремила та описала такі тенденції професійних деструкцій: відставання, уповільнення професійного розвитку в порівнянні із віковими та соціальними нормами; дезінтеграцію професійного розвитку, розпад професійної свідомості та як наслідок - нереалістичні цілі, професійні конфлікти; низьку професійну мобільність, невміння пристосуватися до нових умов праці та дезадаптацію; появу деформацій особистості (емоційне виснаження, вигорання); припинення професійного розвитку через професійні захворювання або втрату працездатності. Зазначені чинники уповільнюють процес процес професійної мобільності фахівця.

Висновки. Кризові явища – невід’ємний атрибут динамічного розвитку фахівця. На різних етапах професіоналізації особистість неодноразово опиняється у кризових ситуаціях, що вимагають нової траєкторії професійного та життєвого шляху. І, звичайно, позитивним психологічним новоутворенням кризового періоду є накопичений новий досвід, переосмислення ситуації, бажання до професійної мобільності в новому напрямі. Шлях виходу з кризи досить індивідуальний, оскільки значною мірою залежить від особливостей попереднього періоду, від індивідуально-професійного досвіду особистості та тісно пов’язаний з обставинами життя в цілому.

1. Горюнова Л.В. Профессиональная мобильность специалиста как проблема развивающегося образования в России. / Л.В. Горюнова Автореф. дис. докт. педагог. наук. : Ростов на Дону. - 2006.
2. Пряжников Н.С. Психология труда и человеческого достоинства : учебное пособие (для студ. высш. учеб. заведений) / Н.С. Пряжников, Е.Ю. Пряжникова. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 480 с.
3. Зеер Э.Ф. Психология профессий : Учебное пособие (для студентов вузов) / Э.Ф.Зеер. – 3-е изд., перераб., доп. – М. : Академический центр Проект, Фонд «Мир», 2005. – 336 с.
4. Климов Е.А. Конфликтующие реальности в работе с людьми (психологический аспект) / Е.А. Климов: Учебное пособие. М. : Московский психолого-социальный институт, - 2001.
5. Маркова А.К. Психология профессионализма / А.К.Маркова. – М. : Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. – 308 с.
6. Орбан-Лембрик Л.Е. Вплив кризових і стабільних періодів життя людини на процес її соціалізації у суспільстві / Л.Е. Орбан-Лембрик // Психологія і суспільство. – Тернопіль, 2003. - № 2. – С.55-65.
7. Титаренко Т.М. Життєва криза очима психолога / Т.М.Титаренко // Психологія життєвої кризи. – К. : Агрпромвидав. України, 1998. – С. 8-38.

8. Фокин В.А. О некоторых проблемах профессиональных психологов / В.А. Фокин // Молодой специалист XXI века : тезисы 1-й Всероссийской научно-практической конференции, 24-25 мая 2001 г. – М., 2001. – С. 63-65.
9. Шихи Г. Возрастные кризисы. Ступени личностного роста / Г. Шихи. – СПб. : Ювента, 1999. – 436 с.